

ความ(ไม่)เสมอภาคระหว่างเพศ

ดร. ฉัชชา มหปัญญานนท์*

เมื่อพูดถึงคำว่าเพศ คนทั่วไปมักนึกถึงคำว่า “ sex ” ซึ่งหมายความเพียงแต่ความแตกต่างทางสรีระ แล้วก็นึกไปถึงเพศหญิงและเพศชาย ซึ่งทั้งสองเพศได้ถูกมองว่ามีความแตกต่างและมีบทบาทหน้าที่ของแต่ละเพศแบ่งแยกกันอย่างชัดเจนอยู่แล้ว เช่น เพศหญิงมีหน้าที่อุ้มท้องคลอดลูก เลี้ยงดูแลลูก ทำงานบ้าน ทำหน้าที่แม่และภรรยา ส่วนเพศชายมีหน้าที่ไปทำงานนอกบ้าน หาเลี้ยงครอบครัวและคอยปกป้อง ค้ำครองสมาชิกในครอบครัว ซึ่งการแบ่งแยกดังกล่าวเป็นการแบ่งแยกบทบาทตามความเป็นเพศ (Gender) เกิดจากแนวคิด 2 ประการ คือ

1) แนวคิดที่แบ่งสังคมออกเป็นสองส่วน คือส่วนที่เป็นสาธารณะ (public) ได้แก่เรื่องนอกบ้านหรือเรื่องที่เกี่ยวข้องกับสังคม การเมือง เศรษฐกิจ แล้วกำหนดว่าส่วนนี้เป็นสังคมหรือโลกของผู้ชาย อีกส่วนหนึ่งคือส่วนที่เป็นชีวิตส่วนตัว (private) ได้แก่ เรื่องภายในบ้าน การเลี้ยงดูลูกดูแลบ้านและสมาชิกในครอบครัว และกำหนดว่าส่วนนี้เป็นสังคมหรือโลกของผู้หญิง

2) แนวคิดที่มีความเชื่อว่าผู้หญิงและผู้ชายนั้นเหมือนกับความแตกต่างระหว่างธรรมชาติและวัฒนธรรม เพราะจะเห็นได้ว่าผู้หญิงจะมีความใกล้ชิดกับธรรมชาติมากกว่าผู้ชาย ซึ่งมีสาเหตุมาจาก (ปราณี วงษ์เทศ, 2544 : 17)

ประการแรก อวัยวะที่สำคัญของเพศหญิงมีอิทธิพลต่อความเป็นอยู่ สุขภาพ ความเจ็บปวดของผู้หญิงมากกว่าผู้ชาย ตั้งแต่การปวดประจำเดือน การคลอดบุตร และการที่ผู้ชายไม่สามารถทำหน้าที่ทางธรรมชาติ ในฐานะผู้ให้กำเนิดได้ จึงมีโอกาสนำพลังงานของการสร้างสรรค์ไปแสดงออกในรูปการสร้างวิทยาการ หรือวัฒนธรรมนั่นเอง

ประการที่สอง เนื่องจากบทบาททางสังคมที่ผู้หญิงต้องอยู่ใกล้ชิดกับการเลี้ยงดูเด็กและงานบ้านที่มีส่วนใกล้ชิดกับธรรมชาติเพราะเด็กเล็กก็มีสภาพเหมือนสัตว์ที่ยังไม่สามารถเดิน พูด ควบคุมการขับถ่ายได้ จึงทำให้ผู้หญิงขาดโอกาสในการทำงานทางสังคมเช่นผู้ชาย

ประการสุดท้าย สืบเนื่องจากหน้าที่ในการให้กำเนิดและเลี้ยงดูเด็กจึงทำให้ผู้หญิงมีอารมณ์ที่ใกล้ชิดกับธรรมชาติมากกว่าชาย และผู้หญิงมักเล็งผลในทางปฏิบัติ จริงจัง มุ่งทางโลกมากกว่าชาย

ชาวตะวันตกเชื่อว่าธรรมชาติเป็นมรดกตกทอดให้กับมนุษย์ ส่วนวัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้น ดังนั้นตลอดกระบวนการของประวัติศาสตร์ของการเปลี่ยนแปลงและวิวัฒนาการของชาวตะวันตก เราจะพบกับความพยายามที่จะปรับปรุง สร้างกฎระเบียบที่ถือว่าเป็นสิ่งที่วิวัฒนาการมากำหนดความเป็นอยู่ของตนเองเสมอ และเนื่องจากวัฒนธรรมนั้นเป็นระบบที่ไม่หยุด

นั่งตายตัว ดังนั้น ความเป็นหญิง ความเป็นชายจึงแปรเปลี่ยนไปตามเวลาและสถานที่ นั่นคือ ความเป็นหญิงหรือชายในสมัยหนึ่งหรือพื้นที่หนึ่งอาจไม่เหมือนกับอีกในสมัยอื่นหรือพื้นที่อื่น จึงมีคนเสนอความเห็นวัฒนธรรมของมนุษย์น่าจะแบ่งเป็นสามประเภท คือ วัฒนธรรมหญิง วัฒนธรรมชาย และวัฒนธรรมส่วนรวม

อะไรคือตัวกำหนด “ธรรมชาติของมนุษย์” ความเหลื่อมล้ำทางเพศเป็นวิถีทางตามธรรมชาติที่ควรจะเป็นกระนั้นหรือ นิธิ เอียวศรีวงศ์ (2533) ได้กล่าวว่า คนทุกคนที่เกิดมาสามารถลิขิตชีวิตของตนเองได้เพียงส่วนหนึ่งเท่านั้น ส่วนที่เหลือนั้นวัฒนธรรมได้ขีดเส้นทางชีวิตไว้ให้แล้วตั้งแต่เราเกิด ดังนั้นความเป็นเพศหญิงหรือชายจึงได้ถูกกำหนดไว้แล้วถึงบทบาทและหน้าที่ที่พึงกระทำของแต่ละเพศ แต่เคยมีใครสงสัยบ้างหรือไม่ว่า ทำไมการเลี้ยงดูลูกและดูแลบ้านจึงต้องเป็นหน้าที่ “ โดยธรรมชาติ “ ของผู้หญิง จริงอยู่ ความอ่อนแอ ความแข็งแรง การตั้งครภักให้กำเนิดลูก อาจเป็นเรื่องของธรรมชาติได้ แต่หน้าที่การทำงานที่ทำ ในบ้านและในสังคมนั้น ไม่ใช่สิ่งที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติแน่

ซีโมน เดอ โบวัวร์ นักคิดนักเขียนชาวฝรั่งเศส ได้นำเสนอหนังสือเรื่อง “ เพศที่สอง “ เมื่อ ค.ศ. 1949 ซึ่งเป็นการวิเคราะห์สภาพของผู้หญิงอย่างกว้างขวางรอบด้านในประวัติศาสตร์ตั้งแต่ดึกดำบรรพ์จนถึงปัจจุบัน โดยอาศัยการค้นคว้าของศาสตร์ต่างๆ ทั้งด้านชีววิทยา จิตวิทยา มานุษยวิทยา เศรษฐศาสตร์ ปรัชญา ฯลฯ ความคิดพื้นฐานของ ซีโมน เดอ โบวัวร์ มีอยู่ว่า “เราไม่ได้เกิดมาเป็นผู้หญิง แต่เรากลายเป็น ผู้หญิง” การวิเคราะห์จึงมีเนื้อหาหนักแน่น เป็นความพยายามที่จะพิสูจน์ว่าความแตกต่างระหว่างชายหญิงในแง่ของสรีระไม่เป็นเหตุผลเพียงพอที่จะอธิบาย “ความเป็นหญิง” หรือ “ความเป็นชาย” ความเป็นผู้หญิงไม่ได้เป็นสิ่งกำหนดโดยธรรมชาติ “จากฮอว์โมนหรือบรรจุอยู่ในช่องใดช่องหนึ่งของสมองของผู้หญิง” การที่ผู้ชายเป็นใหญ่เหนือผู้หญิงเป็นผลจากสถานการณ์ซึ่งเกิดขึ้นในประวัติศาสตร์ตั้งแต่เนิ่นนานมาแล้ว เมื่อผู้ชายตั้งตนเป็น “มนุษย์ที่มีอยู่เป็นอยู่” ตามความหมายของปรัชญาเอก ซิสตองเซยีลิสต์ ส่วนผู้หญิงถูกมองเป็น “วัตถุ” หรือเป็น “อื่น” ถูกปฏิเสธ โอกาสที่จะมีชีวิตอย่างอิสระ และเข้าร่วมกำหนดความเป็นไปของโลกซึ่งชายเป็นใหญ่ และเพราะผู้หญิงถูกปฏิเสธฐานะของผู้สร้างประวัติศาสตร์นี้เองที่ทำให้ผู้หญิงดูเหมือนจะตกอยู่ในฐานะที่ด้อยกว่ามาโดยตลอด

แต่อย่างไรก็ตามความแตกต่างระหว่างเพศก็ยังคงมีไปยังความแตกต่างทางชีววิทยาที่ผู้หญิงต้องให้กำเนิดลูกและให้นมลูก และด้วยความจริงข้อนี้เองที่มีความสำคัญต่อสังคมของมนุษย์ต่อมา ความแตกต่างทางเพศก่อให้เกิดการจัดระเบียบทางการผลิตที่แตกต่างไปด้วย จึงมีความเชื่อที่ว่าความแตกต่างของเพศในทางชีววิทยาเป็นชะตากรรมที่ต้องยอมรับ มีคติไทยแต่โบราณความว่า “ผู้หญิงเป็นพาย ผู้ชายเป็นเรือ” และ “ผู้หญิงเป็นควาย ผู้ชายเป็นคน” สิ่งสำคัญที่

แฝงอยู่ในสะท้อนทัศนคติหลักที่ครอบงำสังคมอยู่ ก็คือ **ทรรคนะของชายเป็นใหญ่** (patriarchy) นั่นเอง ซึ่งเป็นสังคมที่ยึดถือความเชื่อต่อไปนี้อย่างเหนียวแน่น (นันทา วีรวิธานุกุล, 2544 : 282 – 283)

1. ความเชื่อเรื่อง “ผู้ชายเป็นจุดศูนย์กลาง” (Androcentrism) ความเชื่อนี้ หมายถึงการที่ประสพการณ์แบบผู้ชาย และค่านิยมของผู้ชายถือเป็นมาตรฐานหรือบรรทัดฐาน ส่วนประสพการณ์แบบผู้หญิงและค่านิยมของผู้หญิงนั้น ถูกมองว่าเป็นเรื่องเฉพาะของพวกผู้หญิงเป็นสิ่งที่เบี่ยงเบนจากบรรทัดฐาน ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ไม่เพียงแต่ผู้ชายจะกลายเป็นผู้ที่ “เหนือกว่า” (Superior) และผู้หญิงเป็นผู้ที่ “ต่ำต้อยกว่า” (Inferior) เท่านั้น แต่ผู้ชายยังกลายเป็น “มนุษย์” (Human) ในขณะที่ผู้หญิงเป็น “อย่างอื่นที่ไม่ใช่” (Other)

2. ความเชื่อเรื่องการแบ่งแยกเพศ (Gender Polarization) ความเชื่อนี้ ไม่เพียงแต่มองว่าผู้ชายและผู้หญิงนั้นแตกต่างกัน หากแต่ยังได้นำเอาความแตกต่างระหว่างเพศมาเป็นหลักในการจัดตั้งเป็นระบบสังคมและวัฒนธรรมอีกด้วย ความแตกต่างระหว่างชายและหญิงถูกตีความหมายอย่างเกินจริง และนำมาใช้อธิบายแง่มุมต่างๆของสังคม รวมถึงประสพการณ์ต่างๆของมนุษย์ ว่าล้วนแล้วแต่มาจากความแตกต่างระหว่างเพศ ความเชื่อนี้ยังนำเอาความแตกต่างระหว่างเพศมาใช้กำหนดบทบาททางสังคม วิธีการแต่งตัว ตลอดจนไปจนถึงการแสดงออกทางอารมณ์ และความปรารถนาทางเพศของผู้ชายและผู้หญิงอีกด้วย

3. ความเชื่อเรื่อง “ปัจจัยทางชีวภาพ” (Biological Essentialism) ความเชื่อนี้เป็นความเชื่อซึ่งสนับสนุนและสร้างความชอบธรรมให้แก่ความเชื่อทั้งสองข้างต้น กล่าวคือ ความเชื่อเรื่องปัจจัยทางชีวภาพ ให้เหตุผลว่า การที่ผู้ชายเป็นจุดศูนย์กลาง และผู้ชายกับผู้หญิงถูกแบ่งแยกให้แสดงบทบาทที่แตกต่างกัน เป็นผลที่สืบเนื่องมาจากธรรมชาติทางชีวภาพของผู้ชายและผู้หญิงนั่นเอง

ความเชื่อเรื่องผู้ชายเป็นจุดศูนย์กลาง การแบ่งแยกเพศ และปัจจัยทางชีวภาพนี้ ทำให้เกิดการผลิตซ้ำ “อำนาจของผู้ชาย” (Man Power) ใน 2 วิธีทางด้วยกัน คือ 1) ความเชื่อทั้ง 3 นี้ทำงานอย่างเป็นระบบผ่านทางสถาบันทางสังคมต่างๆและผ่านทางภาษา ซึ่งทำให้ผู้หญิงและผู้ชายใช้ชีวิตอย่างแตกต่าง และ **ไม่เท่าเทียมกัน** 2) ในระหว่างที่ความเชื่อทั้ง 3 นี้ ถูก “ทำให้กลายเป็นวัฒนธรรม” ของสังคม (Enculturation) ปังเจกบุคคลก็ได้ซึมซับความเชื่อที่แวดล้อมตัวเขาอยู่เข้าไป และในที่สุด พวกเขาก็ถูกกระตุ้นให้สร้างอัตลักษณ์ให้เหมาะสมกับความเชื่อเหล่านี้

จากความเชื่อดังกล่าวจึงทำให้เกิด “การเมืองเรื่องเพศ” คือ เพศเป็นปัจจัยกำหนดสถานภาพที่มีนัยทางการเมืองซึ่งมักจะถูกมองข้ามไป เป็นความสัมพันธ์และการจัดระบบระเบียบทางสังคมที่แสดงถึง โครงสร้างอำนาจ ซึ่งระบบชายเป็นใหญ่นี้เป็นการครอบงำทางการเมืองที่

สำคัญที่สุด ดำรงอยู่มาเนิ่นนาน เก้าแก่ที่สุดในประวัติศาสตร์ และ ปรากฏอยู่ในทุกชนชั้น ทุกสังคม การครอบงำนี้มีอยู่ในทุกระดับของความสัมพันธ์ระหว่างชายหญิง แม้กระทั่งในเรื่องเพศสัมพันธ์และการแต่งงานซึ่งมักจะคิดกันว่าเป็นเรื่องของความรักความพึงพอใจซึ่งกันและกันระหว่างหญิงและชายแต่ละคน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง แม้เรื่องส่วนตัวก็หนีไม่พ้นเป็นเรื่องการเมือง แม้ว่ารูปแบบรายละเอียดอาจจะแตกต่างกันไปตามยุคสมัย แต่เนื้อหาสาระที่เป็นแก่นแท้ของระบบชายเป็นใหญ่ไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปเลย

เคยมีคนตั้งคำถามว่า ในยุคสังคมอุตสาหกรรม ผู้หญิงมีการศึกษาสูงเท่าเทียมเพศชาย มีรายได้ มีสิทธิทางสังคมและการเมือง เหตุใดจึงยังดำรงระบบชายเป็นใหญ่อยู่ได้ เหตุที่เป็นเช่นนี้ก็เนื่องจากวัฒนธรรมเป็นมรดกตกทอดไม่มีที่สิ้นสุดนั่นเอง การผูกขาดอำนาจทางสังคมของผู้ชายจึงเป็นลักษณะสากลที่เกิดขึ้นในแทบทุกสังคมวัฒนธรรมทั่วโลก ดังที่ ศ สันตสมบัติ (2530) อ้างถึงใน ปรากฏ วังยศ 2544 : 5-6) ได้สรุปหลักฐานทางมานุษยวิทยาที่ยืนยันอย่างหนักแน่นถึงความจริงดังกล่าว โดยพิจารณาจากระบบทางสังคมในประเด็นต่างๆดังนี้

1. ระบบเครือญาติและการแต่งงาน จากการสำรวจระบบเครือญาติและการแต่งงานของมนุษย์ในสังคมต่างๆทั่วโลก พบว่า 75% ของสังคมทั่วโลกผู้หญิงจะย้ายเข้าไปอยู่กับครอบครัวของสามีภายหลังการแต่งงาน มีเพียง 10% ของสังคมทั้งโลกที่ผู้ชายจะย้ายเข้าไปอยู่กับครอบครัวของภรรยาภายหลังการแต่งงาน ซึ่งมีผลทำให้ผู้หญิงที่ต้องย้ายไปอยู่ในครอบครัวฝ่ายชายตกอยู่ในสภาพเสียเปรียบ ต้องปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อมที่แปลกใหม่ต้องยอมอยู่ใต้อำนาจของครอบครัวสามี แบกภาระหน้าที่ที่ได้รับมอบหมายจากครอบครัวผู้ชาย ปราศจากญาติมิตรที่คอยดูแลปกป้องโยนยามทุกข์ยาก ตัดขาดจากกลุ่มที่จะสนับสนุนและให้อำนาจต่อรองเมื่อเกิดความขัดแย้งภายในครอบครัว

2. ในการสืบสกุล เด็กๆจะสืบสกุลข้างพ่อมากกว่าข้างแม่ถึงห้าเท่า และแม้แต่ในสังคมแบบ มาดาลัย เช่น พวกโทโรเบียนส์ ที่เด็กสืบสกุลข้างแม่ เด็กผู้ชายจะอยู่กับน้ำหรือลุงที่เป็นน้องชายหรือพี่ชายของแม่ ซึ่งจะเป็นผู้มีอำนาจสิทธิ์ขาดในตัวเด็ก ไม่ใช่แม่หรือยาย การแต่งงานที่มีคู่สมรสได้มากกว่าหนึ่งคน ก็พบมากในเพศชายมากกว่าเพศหญิง การมีภรรยาหลายคนเป็นสังคมนิยมที่เห็นได้ในสังคมต่างๆทั่วโลก ในขณะที่การมีสามีหลายคนเป็นลักษณะที่ไม่ค่อยพบบ่อยนัก การแต่งงานมักจะเป็นการแลกเปลี่ยนผู้หญิงในหมู่เพศชาย โดยฝ่ายชายมักจ่ายค่าสินสอดให้ฝ่ายเจ้าสาวเป็นค่าตอบแทน ผู้หญิงในสังคมแบบนี้จะถูกกำหนด “ราคา” โดยสินสอดที่ได้รับการแลกเปลี่ยนในหมู่ผู้ชาย

3. ระบบการเมืองการปกครอง แสดงให้เห็นลักษณะเหลื่อมล้ำทางเพศอย่างเห็นได้ชัด หัวหน้าหมู่บ้าน หัวหน้ากลุ่ม หัวหน้าเผ่า กษัตริย์ ผู้นำประเทศมักเป็นชายมากกว่าหญิง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าอำนาจในการตัดสินใจ อยู่ในมือเพศชายมากกว่าหญิง

4. ระบบความเชื่อและศาสนา หมอผีและผู้มีอำนาจในทางไสยศาสตร์เวทย์มนตร์คาถามักเป็นชายมากกว่าหญิง ศาสนาและองค์กรทางศาสนามักจะได้รับการผูกขาดและชี้นำโดยเพศชาย นอกจากนี้กฎเกณฑ์ข้อห้ามทางศาสนายังแสดงให้เห็นความแตกต่างทางเพศในศาสนา คาทอลิกและพุทธศาสนา มีกฎเกณฑ์ข้อห้ามที่กีดกันผู้หญิงมิให้บวชเป็นพระสงฆ์ ในหลายสังคมชนเผ่า เพศหญิงถูกมองว่าเป็นเพศที่สกปรกมีมลทินตรงข้ามกับบอสุจิของเพศชายที่เป็นสัญลักษณ์ของการเจริญพันธุ์และถูกนำไปใช้ในพิธีกรรมทางศาสนาที่ช่วยเร่งเร้าผลผลิตทางการเกษตร

5. การแบ่งแยกงาน ผู้หญิงจะทำงานหนักเท่าหรือมากกว่าผู้ชายตั้งแต่ดูแลบ้านเรือน เลี้ยงลูก หักล้างล้างพง ขุดผลหมากรากไม้ ผ่าฟัน หุงหาอาหาร ดึงบตร้อยกรองของอังกฤษ โบราณที่ว่า “งานของผู้ชายจบลงเมื่อสิ้นแสงตะวัน แต่งานของผู้หญิงไม่มีใครเคยเห็นความสำคัญ” แต่ผู้หญิงมักถูกขนานนามว่าเป็นแม่บ้านแม่เรือน ในขณะที่ผู้ชายเป็นผู้หาเลี้ยงครอบครัว เป็นผู้สมควรมีสิทธิอำนาจการเป็นหัวหน้าครอบครัว

ดังนั้นจากข้อมูลดังกล่าวจะเห็นได้ว่าการครอบงำหรือการผูกขาดอำนาจโดยฝ่ายชายเป็นลักษณะสากลที่เกิดขึ้นในแทบทุกสังคมทั่วโลก และเนื่องจากสาเหตุที่ผู้หญิงต้องจำกัดตนเองอยู่แต่ในบ้าน จึงไม่มีโอกาสที่จะเข้าถึงสิ่งที่เรียกว่าอำนาจชื่อเสียงและค่านิยมทางวัฒนธรรมที่กลายเป็นอภิสิทธิ์ของผู้ชายเท่านั้น ดังนั้นเพศชายจึงได้เปรียบเสียในทุกเรื่อง ไม่ว่าจะเป็นการกีดกันเลือกปฏิบัติในการศึกษาและประกอบอาชีพ แม้กระทั่งกฎหมายก็มีความลำเอียงบนพื้นฐานของเพศ ดังเช่น ประมวลกฎหมายอาญามาตรา 276 บัญญัติว่า “ผู้ใดข่มขืนหญิงซึ่งมิใช่ภริยาของตน โดยขู่เชิญด้วยประการใดๆ โดยใช้กำลังประทุษร้าย โดยหญิงอยู่ในภาวะที่ไม่สามารถขัดขืนได้ หรือโดยทำให้หญิงเข้าใจผิดว่าตนเป็นบุคคลอื่นต้องระวางโทษจำคุกตั้งแต่สี่ปีถึงยี่สิบปี และปรับตั้งแต่แปดพันบาทถึงสี่หมื่นบาท” หมายความว่า ถ้าหญิงนั้นเป็นภริยาแล้วสามีมีสิทธิข่มขืนได้โดยไม่ถือว่าเป็นความผิดทางอาญา หรือไม่ว่าจะเป็นกฎหมายเกี่ยวกับการหมั้น การสมรสซ้อน การใช้คำนำหน้าชื่อ ก็ล้วนแต่ให้สิทธิเพศชายเหนือเพศหญิงทั้งสิ้น ซึ่งปัจจุบันองค์กรสตรีได้ลุกขึ้นมาต่อสู้เพื่อผ่อนปรนกฎหมายให้มีความเสมอภาคระหว่างเพศมากขึ้น

จากทัศนคติชนบธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิมนั้น ได้จัดผู้หญิงไว้ในสถานภาพที่ต่ำกว่าชาย ซึ่งผลที่สืบเนื่องมาคือความไม่เท่าเทียมกัน และการเลือกปฏิบัติต่อสตรีในหลายๆด้าน ดังนั้นกุญแจสำคัญที่จะเปลี่ยนแปลงสถานภาพที่ต่ำต้อยของสตรี คือการเพิ่มพูนศักยภาพและอำนาจ ซึ่งจะได้มาก็โดย “การศึกษา”

หากการศึกษาเป็นเครื่องมือ/กลไกที่ทรงพลังสำหรับการเพิ่มศักยภาพของผู้หญิง การศึกษาควรเป็นตัวที่สร้างเงื่อนไขที่จำเป็นสำหรับการพัฒนาศักยภาพของผู้หญิงอย่างเต็มที่ตามฐานะที่มนุษย์พึงจะได้รับ รวมทั้งการให้ผู้หญิงสามารถแสดงบทบาทอย่างเต็มที่ในการเลือกทางเดินหรือวิถีชีวิตของตนเองตลอดจนวิถีชีวิตของชุมชนที่ตนอาศัยอยู่ (เอสแคป, 2537 อ้างถึงใน สุธีรา ทอมสัน และ เมทินี พงษ์เวช, ป.ป.ป. : 29) นั่นก็คือ การศึกษาควรจะสร้างความมั่นใจและความสามารถที่จะท้าทายทัศนคติความเชื่อที่ฝังรากลึกมานานว่า ผู้หญิงด้อยกว่าผู้ชาย เพื่อให้ได้มาซึ่งสถานภาพที่พึงมีพึงได้ในสังคม

ดังนั้นเพื่อให้ผู้หญิงได้สามารถแสดงบทบาทได้อย่างมีประสิทธิภาพในฐานะผู้นำการเปลี่ยนแปลงทางสังคม จึงควรมีการปรับทิศทางและแนวในการจัดการศึกษาให้เหมาะสมยิ่งขึ้น ทั้งนี้ มิได้หมายความว่า การศึกษาดังที่เป็นอยู่มิได้สร้างเสริมศักยภาพผู้หญิงในฐานะผู้เปลี่ยนแปลงทางสังคม จริงๆแล้วที่เป็นอยู่นั้นก็อาจจะได้สร้างคุณสมบัติที่เหมาะสมและจำเป็น แต่ดูเหมือนจะเป็นการเกิดขึ้นที่มีได้ใจและวางแผนมาล่วงหน้า จุดที่น่าเสียดายนี้เน้นว่าในการจัดการศึกษาสำหรับผู้หญิง เพื่อการพัฒนาสังคมนั้น จำเป็นต้องมีการวางแผนอย่างรอบคอบและตั้งใจ เพื่อให้การเรียนรู้ไปในทิศทางที่ต้องการ

ในประเพณีแต่โบราณ โอกาสที่เด็กชายโดยเฉพาะเด็กชายจะมีโอกาสได้รับการศึกษาสูงกว่าเด็กหญิง เพราะเด็กชายสามารถอาศัยวัดคำจุนอุดหนุนการศึกษาโดยบวชเป็นเณร สามารถเข้าไปอาศัยวัดในขณะที่เป็นนักเรียนได้ ในขณะที่เด็กหญิงไทยกลับขาดโอกาสดังกล่าว แต่ในช่วงที่เศรษฐกิจไทยขยายตัวได้มีการตระหนักถึงความสำคัญของการศึกษา ได้มีการขยายโรงเรียนมัธยมศึกษาตอนต้นเข้าไปในชนบท ทำให้โอกาสทางการศึกษาของสตรีดีขึ้นและถึงแม้ว่าในสองทศวรรษที่ผ่านมาอัตราการรู้หนังสือของเพศหญิงจะเป็นที่น่าพอใจ แต่เนื้อหาของการศึกษาก็ยังเป็นต้นเหตุสำคัญของปัญหาต่างๆอยู่ เท่าที่ผ่านมายังไม่มีความพยายามที่จะขจัดภาพพจน์ดั้งเดิมที่สังคมกำหนดบทบาทให้ผู้หญิง ตลอดจนการจัดเนื้อหาของการศึกษาที่เน้นความเท่าเทียมกันระหว่างเพศและถ้ากรอบทางทัศนคติและวัฒนธรรมเดิมๆยังไม่เปลี่ยนแปลงเช่นนี้ เราจะพัฒนา ศักยภาพของผู้หญิงได้อย่างไร

จากความไม่เสมอภาคระหว่างเพศที่เกิดขึ้น จึงมีแนวคิดทางทฤษฎีที่จะสามารถทำให้สังคมที่หญิงและชายจะมีความเสมอภาคในฐานะมนุษย์ด้วยกัน ซึ่งจะต้องไม่ให้ความสำคัญต่อการเอาเพศเป็นเครื่องกำหนดฐานะและคุณสมบัติของสมาชิกของสังคม ดังนี้ (สุชีลา ต้นชัยนันท์, 2540 : 25 – 27)

แนวทางแรก คือ แนวทางเสรีนิยม (Liberal Feminism) นั้นเห็นว่า ความเสมอภาคระหว่างเพศเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้โดยสมบูรณ์โดยไม่ต้องเปลี่ยนโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองพื้นฐานของสังคมทุนนิยมเสรีประชาธิปไตย

แนวทางที่สองคือ แนวทางสังคมนิยม (Socialist Feminism) เห็นว่า การกดขี่ทางชนชั้นทางเชื้อชาติและทางเพศ มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องกันอย่างซับซ้อนแนบแน่น ระบบทุนนิยมเป็นสาเหตุของการกดขี่ทางชนชั้น และในขณะเดียวกันก็ใช้ประโยชน์จากความเอาใจเอารัดเอาเปรียบและการเลือกปฏิบัติต่อผู้หญิง ดังนั้น การล้มล้างระบบเศรษฐกิจการเมืองของสังคมทุนนิยมจึงเป็นเงื่อนไขที่จำเป็นควบคู่ไปกับการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างเพศในระดับการผลิตชีวิตครอบครัวและเพศสัมพันธ์ในแง่วิธีการวิเคราะห์ แนวทางสังคมนิยมยอมรับในคุณค่าของการวิเคราะห์แบบมาร์กซิสต์ แต่ในขณะเดียวกันก็เห็นความจำเป็นที่จะต้องตระหนักและวิจารณ์ข้อจำกัดบางประการของมาร์กซิสต์

แนวทางที่สาม คือ แนวทาง ” หัวรุนแรง “ (Radical Feminism) ก็เห็นพ้องกับแนวทางสังคมนิยมเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจการเมืองขั้นมูลฐาน แต่ข้อแตกต่างที่น่าสังเกตก็คือแนวทางที่สามนี้ให้ความสำคัญต่อการกดขี่ระหว่างเพศว่าเป็นรูปแบบที่ลึกล้ำ และยั่งยืนที่สุดในบรรดาการเอาใจเอารัดเอาเปรียบทั้งหมดเป็นรูปแบบที่มีมาก่อนและเป็นรากเหง้าของการเอาใจเอารัดเอาเปรียบทางชนชาติและเชื้อชาติด้วยซ้ำไป และทัศนะนี้เป็นที่มาของชื่อในภาษาอังกฤษว่า “ radical feminism “ นั่นเอง ข้อเขียนของแนวทางนี้ได้เปิดประเด็นคำถามใหม่ๆที่เคยถูกมองข้ามไปมากมายทีเดียว แต่ในบางครั้งก็มีแนวโน้มที่จะเน้นปัญหา เชิงจิตวิทยาซึ่งส่วนใหญ่จะวิจารณ์จิตวิเคราะห์แบบฟรอยด์ มีทัศนะในทางลบเกี่ยวกับมาร์กซิสต์ และขบวนการฝ่ายซ้ายโดยทั่วไป ตลอดจนมีแนวโน้มที่จะมองข้ามประสบการณ์เฉพาะของผู้หญิงที่แตกต่างกันเนื่องจากอยู่ในบริบททางเศรษฐกิจสังคมและวัฒนธรรมที่ไม่เหมือนกัน

แนวทางที่สี่ คือ แนวทางสตรีนิยมเชิงวัฒนธรรม (Cultural Feminism) มีทัศนะว่าคุณสมบัติของผู้หญิงที่แตกต่างจากชายนั้นอาจจะกลายเป็นพลังสำคัญของการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ระหว่างมนุษยชาติ จึงเป็นกระแสทางทฤษฎีที่มุ่งค้นคว้าเกี่ยวกับการสร้างสรรค์วัฒนธรรมของผู้หญิงที่เป็นเอกเทศ โดยไม่เน้นการเสนอแนวทางการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจอย่างใดอย่างหนึ่งโดยชัดเจน

เพื่อให้ผู้หญิงได้แสดงบทบาทได้อย่างมีประสิทธิภาพในฐานะผู้นำการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และที่สำคัญแนวโน้มของจำนวนประชากรที่เป็นเพศหญิงจะมีมากกว่าเพศชายยิ่งขึ้นเรื่อยๆ จึงควรมีการปรับทิศทางและแนวในการจัดการศึกษาให้เหมาะสมยิ่งขึ้น รวมถึงเปิดโอกาสในการประกอบอาชีพซึ่งแต่เดิมไม่เปิดให้ผู้หญิงทำได้

ด้วยกระบวนการหล่อหลอมทางสังคมได้สร้างความไม่เสมอภาคให้เกิดขึ้นในหัวใจของ เด็กอย่างเป็นระบบ เริ่มตั้งแต่สิ่งรอบตัว ผู้หญิงในฐานะมารดาเป็นครูคนแรกของครู จึงมีบทบาทสำคัญยิ่งในการปลูกฝังค่านิยมต่างๆ ให้อนุชนรุ่นหลัง และเมื่อมองจากมุมนี้แล้วคงปฏิเสธไม่ได้ว่า ผู้หญิงเป็นผู้มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงในสังคมเป็นอย่างดี ดังกล่าวไว้ว่า “ ถ้าคุณให้การศึกษแก่บุรุษ คุณให้การศึกษแก่คนเพียงคนเดียว แต่ถ้าคุณให้การศึกษแก่สตรีเท่ากับว่าคุณให้การศึกษแก่คนทั้งครอบครัว “ จึงเป็นการไม่เพียงพอที่จะสอนให้ผู้หญิงเป็นมารดาที่ดีแต่เพียงอย่างเดียว แต่ต้องเป็นมารดาที่เลี้ยงเห็นและเคารพต่อความเท่าเทียม ความเสมอภาคในสังคม ผู้หญิงจึงจำเป็นที่จะต้องได้รับการศึกษาในทุกด้าน เพราะมีบทบาทและส่วนร่วมที่สำคัญอย่างเท่าเทียมกับเพศชายในการพัฒนาประเทศ เพราะจากการศึกษาวิจัยจำนวนมากแสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนว่า การรู้หนังสือของสตรีเป็นปัจจัยที่สำคัญที่สุดต่อความสำเร็จในการวางแผนครอบครัวและการบริการด้านสาธารณสุขพื้นฐาน

ดังนั้นจากการศึกษาสถานภาพและบทบาทที่เปลี่ยนแปลงไปของผู้หญิงไทยในระหว่าง ทศวรรษสตรีขององค์สหประชาชาติที่ผ่านมา 2 ช่วง คือ ช่วงแรกระหว่างปี 2519 – 2528 และในช่วงทศวรรษที่ 2 คือ ปี 2529 – 2538 นั้น ประเทศต่างๆก็มีความพยายามเป็นอย่างมากที่จะดำเนินการให้โครงการพัฒนาให้โอกาสและผลประโยชน์แก่หญิงและชายอย่างเท่าเทียมกัน ถึงแม้ความพยายามเหล่านั้นมีส่วนเอื้อให้ผู้หญิงมีส่วนร่วมมากขึ้นในกระบวนการพัฒนา แต่การมีส่วนร่วมนั้นก็ยังอยู่ในระดับต่ำเมื่อเปรียบเทียบกับชาย ทศวรรษสตรีช่วงแรกนั้น มุ่งเน้นการให้การสนับสนุนแก่ผู้หญิงตามบทบาทดั้งเดิม คือ ในฐานะที่เป็นภรรยา แม่ พยาบาล หรือครู ผู้หญิงในระยะนั้นจะได้รับการมองเป็นกลุ่มก้อนที่แยกออกจากผู้ชาย (สุธีรา ทอมสัน และ เมทินี พงษ์เวช, 2538 หน้า 65 – 68)

ในช่วงทศวรรษสตรีที่ 2 นั้น จุดเน้นได้ปรับเปลี่ยนไปบ้างจากแทนที่จะเน้นเฉพาะหญิง แต่มองรวมทั้งหญิงและชาย เพื่อสะท้อนให้เห็นบทบาท สถานภาพและความรับผิดชอบของหญิงที่มีส่วนเกี่ยวพันโดยตรงกับชาย ในระหว่างช่วงนี้ได้มีความพยายามที่จะพัฒนาข้อมูลหญิงชายเพื่อชี้ให้เห็นถึงส่วนที่หญิงสามารถเอื้อต่อกระบวนการพัฒนา ข้อมูลหญิงชายเหล่านี้รวมทั้งการวิเคราะห์บทบาทหญิงชาย สามารถทำให้งานที่หญิงทำเห็นเป็นภาพที่ชัดเจนขึ้น และช่วยสร้างความเข้าใจในเรื่องของปัจจัยที่มีผลกระทบต่อบทบาทหญิงชายให้กว้างขวางขึ้น ฐานข้อมูลหญิงชายที่มากเพียงพอเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการทำประเด็นหญิงชายได้รับการพิจารณาในระดับนโยบาย ที่สำคัญคือ ข้อมูลหญิงชายเป็นกุญแจสู่ความสำเร็จในการที่จะผสมผสานประเด็นหญิงชายในการกำหนดนโยบายและการวางแผน

ช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมา นั้น สถานภาพและบทบาทของหญิงไทยได้เปลี่ยนแปลงไปบ้าง ในด้านครอบครัว ผู้หญิงเป็นหัวหน้าครอบครัวประมาณร้อยละ 20 และจากการที่มีการเปลี่ยนแปลง โครงสร้างทางครอบครัว จากที่เคยเป็นครอบครัวขยายมีขนาดใหญ่ ผู้หญิงปัจจุบันรับผิดชอบดูแล ครอบครัวที่มีขนาดเล็กลง มีสมาชิกโดยเฉลี่ย 4.5 คน และผู้หญิงจะประวิงเวลาแต่งงานออกไปช้า ขึ้นกว่าเดิม โดยอายุเฉลี่ยเมื่อ แต่งงานจะเป็น 20 ปีเศษ นอกจากนี้ การที่ผู้หญิงมีส่วนร่วมมากขึ้น ในการวางแผนครอบครัว นับว่ามีส่วนทำให้อัตราการเจริญพันธุ์และอัตราการเพิ่มประชากรลดต่ำลง ด้วย

สำหรับการศึกษา ในภาพรวม ระดับการศึกษาขยับขึ้นว่าค่ามากโดยเฉพาะผู้หญิง ถึงแม้ว่า ระดับการรู้หนังสือของประเทศจะมีอัตราสูงกว่าร้อยละ 90 ก็ตาม ในจำนวนผู้ไม่รู้หนังสือของประเทศนั้นสองในสามส่วน คือผู้หญิง แต่ในช่วงดังกล่าวผู้หญิงไทยได้สร้างเครือข่ายและมีความ เคลื่อนไหวในการที่จะสร้างเสริมสถานภาพผู้หญิงในทุกๆด้าน ความพยายามเหล่านี้ทำให้ภาพของ ผู้หญิงนั้นชัดเจนขึ้น โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับบทบาทที่ผู้หญิงมีต่อการพัฒนาประเทศ อย่างไรก็ตาม ผู้หญิงยังมีบทบาทน้อยในการที่จะเข้าไปมีส่วนร่วม ในการตัดสินใจในการบริหารประเทศ หรือ ในการกำหนดนโยบายต่างๆที่มีผลกระทบโดยตรงต่อผู้หญิงเอง ผลที่ตามมาคือ การเลือกปฏิบัติต่อ ผู้หญิงก็ยังมีให้เห็นมาก ดังนั้น การที่จะก้าวไปสู่สังคมที่เท่าเทียมกันระหว่างหญิงและชายนั้น จำเป็นต้องมีกลวิธีที่มีประสิทธิภาพยิ่ง และต้องอาศัยความร่วมมือร่วมใจกันจากทุกฝ่าย ตั้งแต่ รัฐบาล พรรคการเมือง กลุ่มผลักดัน สาธารณชนรวมทั้งสื่อมวลชน

ดังนั้นจึงไม่อาจปฏิเสธได้ว่าผู้หญิงไทยได้มีส่วนสำคัญในการพัฒนาประเทศ ทั้งด้านสังคม วัฒนธรรมและเศรษฐกิจ อย่างไรก็ตามก็ยังมีปัญหาและข้อจำกัดอีกมากมายที่ผู้หญิงต้องประสบ ส่วนหนึ่งของอุปสรรคที่ทำให้ผู้หญิงยังไม่สามารถเข้าไปมีส่วนร่วมได้อย่างเท่าเทียมกับชายในทุกๆ ด้านของการพัฒนาประเทศ ได้แก่ การขาดโอกาสทางการศึกษา ฝึกอบรมและฝึกอาชีพ การไม่ได้ รับสินเชื่อเพื่อการผลิต การไม่มีที่ดินเป็นของตนเอง การไม่ได้รับการถ่ายทอดเทคโนโลยีที่สำคัญ ต่อการผลิต กระบวนการหล่อหลอมทางสังคม และความเชื่อในบทบาทดั้งเดิมของหญิง การที่จะ ขจัดอุปสรรคเหล่านั้น มิใช่ของง่ายและยังมีเรื่องที่ต้องดำเนินการอีกมาก ปัจจัยที่จำเป็นและสำคัญ ที่สุดที่จะก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงได้ก็คือ ผู้หญิงที่มีความมุ่งมั่นที่จะ ปรับเปลี่ยนสังคมที่จะ นำไปสู่ความเสมอภาคระหว่างหญิงและชาย

ดังนั้น สิ่งท้าทายในช่วงทศวรรษต่อไปนี้ คือ การหาวิถีทางที่จะให้ประเด็นหญิงชาย สอดแทรกอยู่ในการพิจารณาเรื่องต่างๆ และกฎเกณฑ์สำคัญที่นำไปสู่จุดนั้นได้ คือ การเพิ่มจำนวน ผู้หญิงที่มีความมุ่งมั่นที่จะสร้างสังคมที่เท่าเทียมกันระหว่างหญิงชายให้มากขึ้นในตำแหน่งที่มี อำนาจในการตัดสินใจ ทั้งในระดับประเทศและระดับท้องถิ่น ในการนี้ ต้องอาศัยความร่วมมืออย่าง

จริงจังกจากทุกฝ่าย ไม่ว่าจะเป็นรัฐบาล พรรคการเมือง กลุ่มผลักดันหรือสื่อมวลชนที่จะดำเนินการหาวิธีการที่จะใช้ทรัพยากรต่างๆให้ได้ประสิทธิภาพสูงสุด สร้าง พัฒนา รักษา และใช้เครือข่ายต่างๆให้เป็นประโยชน์มากที่สุด รวมทั้งวิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลต่างๆเพื่อกำหนดกลยุทธ์ที่เหมาะสมสำหรับประเด็นที่ท้าทายเหล่านี้

แต่การเปลี่ยนแปลงที่อาจจะเกิดขึ้นดังกล่าว สถานภาพของผู้หญิงจะเปลี่ยนแปลงไปตามที่ความต้องการจริงหรือ เพราะในระดับจิตสำนึกและวัฒนธรรมที่ฝังรากลึกลงจะเปลี่ยน ฉะนั้นการพัฒนาแบบใหม่จะกลับทำให้ผู้หญิงต้องรับบทหนักขึ้นไปอีกทั้งด้านการงานและในมิติทางสังคม

การเปลี่ยนแปลงแนวคิดเรื่องหญิงชายในสังคมนั้นจึงมิใช่เรื่องง่าย ต้องอาศัยกลวิธีหลากหลายที่จะนำไปสู่เป้าหมายทั้งในระยะสั้น กลาง และยาว เพราะฉะนั้นต้องอาศัยความร่วมมือร่วมใจจากทุกฝ่ายในสังคม ถ้าหากทุกฝ่ายมีความตั้งใจจริง มีวิสัยทัศน์ร่วมกันในเรื่องของเป้าหมายที่จะให้สังคมมีความเสมอภาคนั้นก็คงไม่เป็นการสุดวิสัยเกินไปที่จะเห็นภาพผู้หญิงก้าวเดินเคียงไปกับผู้ชายในทุกๆด้านในสังคม

บรรณานุกรม

- กอบกุล อิงคุทานนท์. ผู้หญิงกับอำนาจที่แปรเปลี่ยน. กรุงเทพฯ; โครงการจัดพิมพ์คบไฟ, 2537.
- คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ, สำนักงาน. *บทบาทสตรีในการพัฒนา: การสำรวจระดับโลก ปี 2532*. สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ, สำนักนายกรัฐมนตรี, 2535.
- คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ, สำนักงาน. *ปฏิญญาจากการ์ตาและแผนปฏิบัติการเพื่อความก้าวหน้าของสตรีในภูมิภาคเอเชียแปซิฟิก*. สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ. สำนักนายกรัฐมนตรี, 2539.
- คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ, สำนักงาน. *รายงานสถานภาพสตรีไทยและแผนที่จะนำไปสู่การปฏิบัติ พ.ศ. 2537 สำหรับการประชุมระดับโลก ครั้งที่ 4 ว่าด้วยเรื่องสตรี ณ กรุงปักกิ่ง ประเทศสาธารณรัฐประชาชนจีน 4 – 15 กันยายน 2538*.
- คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ,สำนักงาน. *สตรี ความท้าทายจากปัจจุบันสู่ปี ค.ศ. 2000*. สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ. สำนักนายกรัฐมนตรี, 2536.
- คณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ, สำนักงาน. *สตรีศึกษา 2*. สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ. สำนักนายกรัฐมนตรี, 2544.

- แคร์รี ริกเตอร์ และนภาพรณี หะวานนท์. *การมีส่วนร่วมเชิงเศรษฐกิจของผู้หญิงในครอบครัวไทย: นัยยะที่มีต่อการพัฒนาประเทศและสวัสดิการสังคม*. กรุงเทพฯ ; สำนักพิมพ์เจนเดอร์เพรส, 2538.
- นิธิ เอียวศรีวงศ์. *ความหลากหลายของวัฒนธรรม ; การท้าทายใหม่*. ใน “ *ปัจจุบันและอนาคตของงานวัฒนธรรม* “. สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ กระทรวงศึกษาธิการ, 2533.
- ปราณี วงษ์เทศ. *เพศและวัฒนธรรม*. กรุงเทพฯ ; เรือนแก้วการพิมพ์. พิมพ์ครั้งที่สอง, 2544.
- สุชีลา ตันชัยนันท์. *ผู้หญิงในทัศนะ จิตร ภูมิศักดิ์ และแนวคิดสตรีศึกษา*. กรุงเทพฯ ; เจริญวิทย์การพิมพ์, 2540.
- สุธีรา ทอมสัน และเมทีนี พงษ์เวช. *ผู้หญิง : กระแสหลักของการปรับเปลี่ยนสังคมใน 5 ปีข้างหน้า*. สถาบันวิจัยบทบาทหญิงชายและการพัฒนา, ม.ป.ป.
- วันทนีย์ วาสิกะสิน และสุนีย์ เหมะประสิทธิ์. *สังคมไทยคาดหวังอย่างไรกับผู้หญิง*. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2541.
- วารุณี ภูริสินสิทธิ์. *ความเป็นเพศ*. ใน “ *แนวคิดพื้นฐานทางสังคมและวัฒนธรรม* “. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, ม.ป.ป.
- วิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย, สถาบัน. *สตรีในสามทศวรรษของเศรษฐกิจไทย*, 2543.
- สินิทธี สิทธิรักษ์. *เท่าหลัง ย่างก้าว*. โครงการสตรีและเยาวชนศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2542.
- สุชีลา ตันชัยนันท์. *ปัญหาผู้หญิง ปัญหาของผู้หญิงหรือปัญหาของใคร*. กรุงเทพฯ ; เจริญวิทย์การพิมพ์, 2533.
- สุธีรา ทอมสัน และเมทีนี พงษ์เวช. *ผู้หญิงไทย: สถานภาพและบทบาทที่เปลี่ยนแปลง*. เอกสารสำหรับคณะกรรมการเศรษฐกิจและสังคมแห่งเอเชียแปซิฟิก (เอเอสแอลป), ม.ป.ป.
- อดุลย์ รัตนมันเกษม. *กลยุทธ์การบริหารแบบจีน ว่าด้วยภูมิปัญญาสตรี*. กรุงเทพฯ ; สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2537.
- อมรา พงศาพิชญ์ และ วิมลศิริ ชำนาญเวช. *สถานภาพสตรีไทยทางกฎหมายและสังคม*. แปลจากรายงาน Sociolegal Status of Women in Thailand ตามโครงการ Sociolegal Status of Women in Selected DMCs Asian Development Bank. สำนักงานคณะกรรมการส่งเสริมและประสานงานสตรีแห่งชาติ. สำนักนายกรัฐมนตรี, 2541.